

MƏQALƏ

Turan TeymurovTürk xalqları ədəbiyyatı şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

turanteymurov@mail.ru

253

1 (16) 2020

**Muxtar Auezov yaradıcılığı
və «Manas» dastanı**

Epik vüsətinə görə dünya miqyasında insan təfəkkürünün yaratdığı ən böyük əsərlərdən biri, heç şübhəsiz, «Manas» dastanıdır. «Manas» öz həcmi etibarilə dünya ədəbiyyatının nadir və monumental incilərindən sayılan məşhur eposlardan - «İliada» və «Odyssey»-dən iyirmi dəfə, «Mahabharata»-dan üç dəfə böyükdür²⁸¹. Dastan türk dünyasının ölməz abidələrindən biridir. Deyilən fikrin gəlişigözəl söz olmadığını belə bir fakt da təsdiqləyir ki, eposu ilk dəfə dünya elminə görkəmli qazax tarixçisi, etnoqrafı Çokan Vəlixanov çatdırıb və o, abidəni «bütün qırğız miflərinin ensiklopediyası», «səhra İliadası»²⁸² adlandırıb.

«Manas» dastanının qazax filoloji fikrində Çokan Vəlixanovla başlayan bu tədqiq və təbliğ ənənəsini daha sonra A.Marqulan, Ş.Satpaev, R.Berdibaev kimi araşdırıcılarla bir sırada yazıçı və akademik Muxtar Auezov uğurlu şəkildə davam etdiribdir. Qırğızıstanda elmin, xüsusən də filologiya elminin nisbətən gec formalaşdığı nəzərə alınsa, həm Ç.Vəlixanovun, həm də M.Auezovun araşdırmalarının və onların, ümumiyyətlə, bu sahədəki xidmətlərinin aktuallığı, əhəmiyyəti və vacibliyi daha aydın və dolğun şəkildə nəzərə çarpar. M.Auezovun yaradıcılığının, elmi araşdırmalarının və şəxsiyyətinin səciyyəvi özünəməxsusluqlarını nəzərə alan Çingiz Aytmatov təsadüfi

281 C.Adil. Ümumtürk folklorunun «Manas» zirvəsi. Manas dastanı. Bakı: «Nurlan», 2009, səh. 3

282 Velixanov Ç. Oçerki Djunqarii. Sobranie soçineniy v pyati tomax, tom 3, Qlavnaya Redaksiya Kazaxskoy Sovetskoy Ensiklopedii, Alma-Ata, 1985. səh. 349-350

yazmırdı ki, “Mən “Manas” oğluyam”²⁸³ və mənim başqa xalqlarla asan və rahat ünsiyyət qurmağımın iki əsas səbəbkarı var: biri “Manas”, digəri isə M.Auezovdur”²⁸⁴.

Uzun müddət sovet folklorşünaslığında ideoloji xarakter daşıyan mübahisələr gərdirdi, “Dədə Qorqud”u xalqa zidd epos kimi qiymətləndirənlər eyni “elmi-nəzəri” dəlillərlə “Manas” eposunun üzərinə hücumu keçmişdilər və onlar əsaslandırmağa çalışırdılar ki, xalq abidəsinin ictimai dəyəri və əhəmiyyəti yoxdur. Belə bir vaxtda dəfələrlə təqiblərə, təzyiqlərə məruz qalmış M.Auezov taleyini, həyatını riskə ataraq qırğız xalqının möhtəşəm abidəsinin tədqiqinə girişdi.

Həmin dövrdə, daha doğrusu, repressiyanın tuğyan elədiyi bir vaxtda XX əsrin 30-cu illərində “Manas”la bağlı olan ziyalıların (nəinki tədqiqatçıların, hətta toplayıcıların da) əksəriyyəti “millətçilikdə, pantürkizmdə, panislamizmdə ittiham olunaraq güllələndilər. Amma Tanrı hansısa möcüzənin sayəsində Auezovu xilas elədi... “Manas”ın tədqiqatçıları türkoloq-qırğızşünaslar Arabaev, Tınıstanov, Polivanov, onlarla birlikdə respublikanın rəhbərləri, o cümlədən Qırğızıstan Kommunist Partiyası MK-nin ikinci katibi Torequl Aytmatov güllələndilər”²⁸⁵.

M.Auezovun “Manas” dastanına marağının tarixi 1927-ci ildən başlayır və ömrünün sonuna qədər davam edir. Nəhayət, 25 illik axtarışların nəticəsində epos haqqında fundamental tədqiqat ortaya qoyulur. Elm ideoloqları “Manas”ın taleyini mənfə mənada həll etməyə qərarlı olduqları və israrlı şəkildə sübuta yetirməyə çalışdıqları 1952-ci ildə Muxtar Auezovun “Qırğız xalqının qəhrəmanlıq eposu “Manas” işıq üzü görür.

M.Auezovun bu araşdırması həmin ili Bişkekdə nəzərdə tutulan antiepos konfransından əvvəl çap olunması “Manas”ın taleyinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynadı, əslində dönüş nöqtəsinə çevrildi. Qırğız ziyalılarının özləri təsdiqləyirlər ki, məhz M.Auezovun sayəsində “Manas” repressiyaya məruz qalmadı. “Nəcib qırğız xalqı 1952-ci ilin tarixi iyun ayından başlayaraq öz xalqının ən yaxşı övladlarının sırasında Muxtar Auezovun da adını ehtiramla xatırlayır. 1957-ci ildə Sovet Qırğızıstanının dövləti Auezova torpaq sahəsi ayırdı, yazıçı orada bağ evi tikdirdi. O deyirdi ki, tale mənə ikinci ömür versəydi, mən onu İssıq-Göl sahilində yaşayardım”²⁸⁶.

“Manas” eposunun araşdırılmasına qədər M.Auezov türk xalqlarının, xüsusən də qazax xalqının folklorunu dəfələrlə tədqiqata cəlb etmiş, çoxsaylı elmi-nəzəri əsərlər ortaya qoymuşdur. “Cambul və xalq akınları”, “Epos və qazax xalqının folkloru (L.Sobolevlə birlikdə)”, “Nağıllar”, “Kızı-Korpeş və Bayan-Slu”, “Qız Jibek” və sair tədqiqatlar alim-yazıçının xalqın yaratdığı söz sənətinə azalmayan marağının göstəricisidir.

Folklorun tədqiqinə həsr olunmuş yazıları içində “Qırğız qəhrəmanlıq eposu “Manas” xüsusi yer tutur. Bunun bir neçə başlıca səbəbi vardır. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, XX əsrin 20-ci illərində sovet ideologiyası “Manas”ı xalq əleyhinə olan bir əsər kimi ədəbi həyatdan çıxartmaq istəyirdi ki, bunun da qarşısının alınmasında M.A-

283 Əkbərzadə Ş. Ç.Aytmatov: “Mən “Manas” oğluyam”. “Azərbaycan gəncləri” qəz. 1982, 7 noyabr

284 Seysenbaev R. Mir Muxtara Augzova. “M.Augzov. Krasaviüa v trauere”. M.:1989, səh. 431

285 Şimyrbaeva Q. Epizod iz jinzi klassika. Auezov pomoq otstoyat epos “Manas”. “Kazaxstanskaya pravda” 28 sentyabrya 2012. səh. 3

286 Şimyrbaeva Q. Epizod iz jinzi klassika. Auezov pomoq otstoyat epos “Manas”. “Kazaxstanskaya pravda” 28 sentyabrya 2012. səh. 2

uezovun fəaliyyəti və yazıları mühüm rol oynadı. Ç.Vəlixanovdan sonra məhz M.Auezovun axtarırlarının sayəsində keçmiş SSRİ məkanında yaşayan türk, o cümlədən qazax folklorşünaslarının əsaslı araşdırmalara başlamasına zəmin hazırladı. Ciddi bir ənənənin əsası qoyuldu - milli şifahi və yazılı ədəbiyyatın araşdırılmasında bu sərvətin ruhunu duyan alimlər etibarlı və nüfuzlu söz sahiblərinə çevrildilər.

Bir maraqlı cəhəti də vurğulamağa ehtiyac vardır. M.Auezov özünün dünya miqyaslı məşhur epopeyasında xalqın adət-ənənələrini təsvir edərkən “Manas” eposunu araşdıranda toxunduğu bir sıra məsələlərə geniş yer vermişdir. Buna nümunə kimi romanda Bojeyin dəfn mərasimini xatırlamaq mümkündür. Əsərdəki yas mərasimi onun araşdırılmasında qabardılan “Manas” eposundakı yas mərasimində keçirilən cıdır və gülüş yarışlarının təsviri ilə yaxından səsləşməsi baxımından xüsusi maraq doğur²⁸⁷.

Qırğız qəhrəmanlıq eposu “Manas” müxtəlif yarımbaşlıqlara ayrılmışdır. “Eposun söyləyiciləri”, “Poemanın məzmun və formasının qısa təhlili”, “Qəzavətlər (yürüşlər) mövzusu”, “Aş (yas) mövzusu”, “Qəhrəmanın evlənməsi mövzusu”, “Başqa müstəqil mövzular”, “Manas”ın yaranma zamanı barədə”, “Poemanın qəhrəmanlarının obrazları”, “Manas”ın ədəbi-poetik vasitələri” kimi yarımbaşlıqlarda eposun yaşamasının və mövcudluğunun əsas prinsipləri nəzərdən keçirilmişdir.

M.Auezov, ilk növbədə, epos və söyləyiciləri probleminə toxunmuşdur. Alimin araşdırılmasına bu problemin təhlilindən başlaması təsadüfi deyil, əksər xalqlarda, o cümlədən qırğızlar arasında eposun yaranması, yaşaması və inkişafı problemi ilə birbaşa bağlıdır. Müəllif qeyd edir ki, həcmcə böyük bir eposda heç bir qədim söyləyicinin adı hallandırılmır²⁸⁸ (Caysandan başqa. Manasın müasiri olan bu söyləyici haqqında əlavə heç bir məlumat verilmir).

Eposun müxtəlif söyləyicilərindən danışan müəllif onlardan ikisinin fəaliyyəti üzərində xüsusi dayanır. Saqımbay və Karaləv digər söyləyicilərdən bir də ona görə fərqlənilər ki, onların söylədikləri epos variantları mövcud variantların ən mükəmməlidir və müasir manasşünaslar araşdırmalarında ilk növbədə bu variantlara istinad edirlər.

Müəllif söyləyicilərdən danışanda hamısı üçün ortaq olan belə bir cəhəti xüsusi vurğulayır ki, bütün söyləyicilər eposun onlara yuxarıdan, haqdan verildiyini bir-mənəli şəkildə bildiriblər. Bütün dövrlərdə xalq onların bu fikirlərini “ifşa” etməyə çalışmayıbdır. Çünki söyləyicilər əmin edirdilər ki, onların variantı haqdan gəlmişdir üçün tam müstəqildir. M.Auezov söyləyicilərin hamısının variantları üçün Manasın doğulması, evlənməsi, qəzavət və sair kimi ortaq cəhətləri qeyd edərək bütün bunların dinləyicilərin marağını cəlb etmək məqsədi güddüyünü bildirmişdir.

Dinləyici epos və cəmiyyət münasibətlərində passiv bir şəxs deyil. Onun varlığı eposların variantlarının fərqliliyində mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biridir. Müəllif bildirir ki, dinləyici auditoriyasının tərkibi eposun elit təbəqə və zəhmətkeş xalq üçün variantlarının yaranmasına səbəb olubdur²⁸⁹. Alimin dastandakı islam elementləri ilə bağlı mülahizələri “Dədə Qorqud” eposunda da özünü göstərən cəhətləri

287 Auezov A. Abay. B., 1954. səh. 180-200

288 Auezov M. Sobraniye soçineniy v pyati tomax. Tom pyatıy, M.: “Xudojestvennaya literatura”, 1975. səh 345

289 Auezov M. Sobraniye soçineniy v pyati tomax. Tom pyatıy, M.: “Xudojestvennaya literatura”, 1975, səh 358

(dini ayinlər və müsəlmaçılığa qədərki adət-ənənələr) səciyyələndirən mülahizələrlə səsleşir.

Eposda süjet xəttinin ardıcılığını izləyən müəllif müəyyən qanunauyğunluq müəyyənleşdirmişdir (onu da qeyd edək ki, bu qanunauyğunluq əksər eposlar və folklorun epik növünün müxtəlif janrları üçün bu və ya digər dərəcədə oxşardır): Manas öz ölkəsində xoşbəxt yaşayır, sonra yeni yürüşlər üçün səbəb yaranır, səfərə hazırlıq, doğmalarla vidalaşma, yola düşmə, səfərin çətinlikləri başlayır, daha sonra qələbə, yurda qayıdış baş verir. Süjet xəttinin bu ardıcılığını yığcam şəkildə təhlil edən müəllif mətnədə orijinal cəhətlərə də diqqət yetirmişdir. Məsələn, Manasın ordusu kütləvi döyüşlərdən əvvəl adətən rəqiblərlə təkbətək döyüşə igid çıxarır. Onların əksəriyyəti məğlub olur, sonda ümid Manasın özünə qalır. Tədqiqatçının fikrinə görə, bu, bir tərəfdən Manasın qeyri-adiliyini göstərmək üçündürsə, digər tərəfdən də “hadisələrin mürəkkəbləşməsinə” səbəb olur: “dinamika ilə zənginleşdirilmiş epizodlar, o cümlədən Manasın ordusunun məğlubiyyəti süjetin gərginliyini artırır, hadisələri qəlizleşdirir”²⁹⁰.

256

1 (16) 2020

M.Auezov araşdırmasında eposdan seçmə mövzulara xüsusi diqqət yetirmişdir. Bunun bir səbəbi həmin mövzunun eposun strukturunda mühüm əhəmiyyət kəsb etməsidersə, digər səbəbi də əsrlər boyu xalqın həyatında yaşaması, diri qalması ilə birbaşa bağlıdır. Belə epizodlardan biri də aş-yas mövzudur. Koketey Manasın ən yaxın silahdaşlarından biridir. Ölüm qabağı o, oğluna özü üçün yas mərasimi keçirməsini vəsiyyət edir. “Bu vəsiyyətin həyata keçirilməsində söyləyici tərəfindən lap son vaxtlara qədər mövcud olan lirik-mərasimi korez nəğməsindən istifadə ediləlidir”²⁹¹.

Müəllifin aş-yas mövzusunun üzərində geniş və ayrıca dayanmasının bir səbəbi də bundan ibarətdir ki, eposda əksini tapan yas mərasimi həm həddindən artıq təfsilatlı şəkildə təsvir ediləlidir, həm sonralar unudulmuş maraqlı el adətləri və ənənələri haqqında məlumat veriləlidir. Araşdırmada ən xırda, ikinci dərəcəli görünə biləcək detallar belə unudulmayıbdır (Məsələn, Manasın yasa gec gəlməsi və sair). Yas mərasimində adət-ənənə rəqiblər arasındakı mübarizə ilə birlikdə götürüləbdür. Konurbay Manasın düşməni və rəqibidir. O, mərasimədə müxtəlif adət-ənənə əsasında keçirilən yarışlardan yalnız Manası udaraq alçaltmaq məramı güdür. Mərdliklə istəyinə çatmayanda isə mükafatı oğurlayıb qaçır.

Yas mərasiminin təsvirindən aydın olur ki, qədimdə türklər hörmətli və nüfuzlu insanların yas mərasimində ox atmaq, at çapmaq, güləş və sair kimi yarışlar keçirirlərmiş. Müəllif haqlı qeyd etmişdir ki, yas adət-ənənələrinin təfsilatlı təsviri eposda yalnız kolorit yaratmaq məqsədi daşımamışdır. Söyləyicilər bundan istifadə etməklə həm epos qəhrəmanını başqa, fərqi bir şəraitdə də göstərməyə, onun igidliyini, mərdliyini və sair bir daha qabarıq ifadə etməyə, ən başlıcası, xalqın etnik özünəməxsusluğunu nəzərə çarpdırmağa cəhd göstərmişlər. Yas mərasimi eposda statik xarakter daşımır, müəllif düzgün qeyd edir ki, Konurbayın qaçmaqla canını qurtarmağa çalışması “yeni döyüşlərə səbəbdır, yeni dinamik mövzuların gətirilməsinə motivdir”²⁹².

290 Auezov M. Sobraniye soçineniy v pyati tomox. Tom pyatıy, M.: “Xudojestvennaya literatura”, 1975. səh. 371

291 Auezov M. Sobraniye soçineniy v pyati tomox. Tom pyatıy, M.: “Xudojestvennaya literatura”, 1975. səh. 374

292 Auezov M. Sobraniye soçineniy v pyati tomox. Tom pyatıy, M.: “Xudojestvennaya literatura”, 1975. səh 377

Araşdırmada belə bir fikir ön plana keçirilir: eposda istənilən mövzu birbaşa qəhrəmanla bağlıdır. Yas mərasimi kimi, Manasın evlənməsi də onun obrazının monumental şəkildə yaradılmasına xidmət edir. Bununla söyləyici “adi ölümlü insanın deyil, qəhrəman-bahadırın evlənməsini göstərməyə”²⁹³ çalışmışdır. Müəllifin diqqət yönəltdiyi məsələlərdən biri də eposda Manasın idellaşdırılmamasıdır.

Manasın Kanıkeylə toyunda müxtəlif hadisələr baş verir, toy gecəsi onu gözlədən gəлиндən intiqam almaq üçün bu qəhrəman şəhəri dağıtmaqdan, insanları qılıncdan keçirməkdən də çəkinmir. Toy mərasimində də Manas bütün yarışların qalibinə çevrilir. Maraqlı cəhətlərdən biri bundan ibarətdir ki, Manasın gözübağlı yalnız Kanıkeyi tutması, onun atının yalnız nişanlısının alaçağına gəlməsi onların bir-birinə yaraşdıqlarına və layiq olduqlarına xalqın bariz inamının göstəricisi kimi verilmişdir.

M.Auezov eposun yaranma dövründən danışarkən başqa bir maraqlı cəhətə toxunur. O qeyd edir ki, epos çox qədimdən yaransa da, Manas adı xalq arasında geniş yayılmayıbdır. Müəllif yazır ki, “qırğız xalqının tarixində belə ad saxlanılmayıbdır”²⁹⁴. Doğrudur, tədqiqatçı bu məsələni ehtimalla yozmağa meyil göstərir. “Bizim güman etdiyimiz kimi, Manas əsas sərkərdə, yaxud da Bey –Tini ələ keçirən və 847-ci ildə dünyasını dəyişən ajo idi. Manas linqvistik adı ya şaman panteonundan tanrılardan birinin adını bildirməli idi, ya da həmin dövrdə Orta Asiyada geniş yayılmış manixeizmdən gəlirdi. Bəlkə də, məşhur qəhrəmanın adı həmin dövrdə başqa cür olub, sonradan Çingiz xan kimi, igidliklərinin sayəsində Manas tanrısının adı ilə adlandırılıbdır”²⁹⁵.

Araşdırmada eposun qəhrəmanlarının, xüsusən də Manas obrazının yaradılmasının səciyyəvi bədii vasitələri də tədqiq olunubdur. Müəllif Manasın üç yöndən təsvir olunduğu qənaətindədir: birincisi, o, birbaşa fiziki hərəkətlərdə, mübarizələrdə, rəqiblərlə döyüslərdə; ikincisi, hərəkətlərə stimül verən nitqlərdə və monoloqlarda; üçüncüsü, müxtəlif şəraitlərdə müəllifin təsvir etdiyi portret səciyyəvləndirmələrində veriləlibdir²⁹⁶.

Müəllif eposun sənətkarlıq məsələlərindən danışarkən eposdakı nitqlərin şəraitə və obrazların statusuna uğunlaşdırıldığına diqqəti yönəltdi. Yuxarıda biz nitqi, monoloqu xatırladıq, amma dialoqu yada salmadıq. Məsələ burasındadır ki, M.Auezovun fikrinə görə, eposdakı nitqin bir başqa səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, burada danışanın nitqini heç kəs kəsmir, sual vermir, bir sözlə, “bu epik əsərə həqiqi mənasında dialoq məlum deyil”²⁹⁷.

“Qırğız qəhrəmanlıq eposu “Manas” yazıldığı dövrdə də, indi də M.Auezovun həm xalqa, onun yaratdığı irsə bələdliyini, vurğunluğunu, yüksək nəzəri səviyyəli tədqiqatçı olduğunu, inandıqları naminə həyatını riskə atmaqdan çəkinmədiyini, ideologiyadan yox, məhz məndən çıxış etdiyi üçün nəzəri mülahizələrinin elmi dəyərini və əhəmiyyətini saxladığını bir daha təsdiqləyir.

293 Auezov M. Sobraniye soçineniy v pyati tomox. Tom pyatıy, M.: “Xudojestvennaya literatura”, 1975. səh. 377

294 Auezov M. Sobraniye soçineniy v pyati tomox. Tom pyatıy, M.: “Xudojestvennaya literatura”, 1975. səh. 386

295 Auezov M. Sobraniye soçineniy v pyati tomox. Tom pyatıy, M.: “Xudojestvennaya literatura”, 1975. səh. 387

296 Auezov M. Sobraniye soçineniy v pyati tomox. Tom pyatıy, M.: “Xudojestvennaya literatura”, 1975. səh. 400-401

297 Auezov M. Sobraniye soçineniy v pyati tomox. Tom pyatıy, M.: “Xudojestvennaya literatura”, 1975. səh. 406